

Ветвінська Наталія

СОЦІОКУЛЬТУРНА РОЛЬ ТЕКСТУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті зроблено спробу проаналізувати особливості та роль тексту в період Київської Русі. Основна увага звернена на концептність давньоруської книжності, пронизаність і засвоєння нею словесної мудрості, відповідно до якої її будувався світ руської культури.

This article is an attempt to analyze features and the role of text in the period of Kiev Russ. The main attention is called to the conception of Old Russian book-learning, filled with verbal wisdom, according to which the world of Russ culture was built.

Власне книжна Русь починається із часу хрещення, тобто з кінця X століття, однак взаємодія з усною традицією язичництва, укорінення в ній і поступове її витиснення розсовує тимчасові рамки нашого дослідження. Не можна точно сказати, як далеко в глиб століть йде міфологічна традиція. Сучасна хронологія датує початок слов'янської стародавності VI-VII ст., проте варто пам'ятати, що слов'янський міф, як і будь-який інший, губиться в родоплемінній нескінченності. Християнська книжна Русь відраховує свій час від створення світу, власне книжна культура бере початок від складання слов'янської абетки й діяльності Кирила і його брата Мефодія. Отже, з 863 р., хоча й з цього питання в науковій літературі дотепер виникають сумніви [11; 26–33.]. Давньоруська книжність має свою історичну межу розвитку – XVII століття; таким чином, наше дослідження охоплює приблизно тисячолітній період. Очевидним є те, що давньоруська книжність була

тим “макротекстом”, який виконував різні соціокультурні ролі.

Наукове вивчення давньоруської літератури почалося в ХІХ ст. А.А.Шахматовим, І.І.Срезневським, Е.В.Барсовим, Ф.И.Буслаєвим, А.Н.Веселовським, В.М.Істриним, А.И.Соболевським і багатьма іншими філологами й істориками, а потім було продовжено в московському, новосибірському, київському, новгородському й інших наукових центрах з вивчення вітчизняної книжкової спадщини. Ця історико-філологічна галузь гуманітарного знання докладно представлена в спеціальних довідкових виданнях: Словарь книжников и книжности Древней Руси: В 3 вып. и 6 кн. / Отв. ред. Д. С. Лихачев. 1987–1998 гг.; Библиография советских русских работ по литературе XI–XVII вв. за 1917–1957 гг. / Сост. Н. Ф. Дробленкова; Ред. и вступ. ст. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1961; Библиография работ по древнерусской литературе, опубликованных в СССР. 1958–1967 гг. / Сост. Н. Ф. Дробленкова. Л., 1978–1979. Ч. 1–2; Библиография работ, опубликованных в СССР. 1968–1972. СПб., 1996.

Свою головну функцію в культурі – бути основою православної віри не тільки у відправленні церковних служб, але й у проповідуванні християнської моралі – давньоруська книжність виконувала до часів розколу, що розділив на Русі не тільки суспільство й церкву, але й книги. “Вчення книжне” взяло на себе роль соціокультурного інституту освіти протягом усього давньоруського періоду, тому що самостійна система освіти почала складатися лише в другій половині ХVІІ століття. Зрозуміло також, що ідеологічні структури в давньоруській культурі визначалися текстами, що вийшли з-під пера книгарів. Книжність була, крім того, власницею знань, “позанаукових” або “донаукових”, однак зовсім необхідних середньовічній людині. Загальні світоглядні положення давньоруських книгарів, служіння Софії – об’єднували в собі смисли, виявлені у всіх “особах” книгаря: і як носія православної віри, і як письменника, і як учителя, і як опори влади, і як охоронця знання. На цій думці варто наголосити, щоб запитати: чи

може давньоруський текст розглядатися як джерело для аналізу пізнавальної культури Древньої Русі, того, що в ній являло собою знання, чи можемо ми що-небудь сказати про тип цього знання, про особливості його збереження й збільшення. Знайти відповіді на ці питання не просто, і це давно відомо й зафіксовано в науковій літературі. Мабуть, варто зазначити про погляди з цієї проблеми. Вважаючи, що давньоруська книжність перенесла на Русь всі особливості візантійського віровчення як гармонічної й споконвічної єдності віри й знання, євразійські дослідники дуже болісно сприймали обвинувачення в “невігластві” давньоруської культури й досить часто зверталися у своїх дослідженнях прямо до візантійського першоджерела, знаходячи його сліди в працях наших книгарів або, що природньо, аналізуючи Священні книги. Проте Русь – не Візантія й руська культура формується як самостійна структура зі своїми унікальними можливостями й завданнями. Яке ж місце в цій культурі відведено знанню, у якій формі воно з’являється? Як сума засвоєних через релігійне Одкровення істин або як щось осмислене й те, що має власну цінність й сприймається культурою в такій якості? Оскільки знання словесно оформлялося в давньоруській книжковій культурі в різний час як “уміння”, “повчання”, “хитрість”, “мудрість”, “філософія” [13] і відкривало повчальний смисл звернення Бога до людей, у той час як знання-знахарство залишилося по той бік книжності як чаклування, чарівництво, можна із упевненістю говорити про наявність у книжковій культурі Русі власного знання-концепту. Однак, як показує академік Д. С. Ліхачов, у вітчизняній культурі знання за межі книжкового тексту не вийшло, а тому не інституалізувалось, не набуло самостійних інституціональних форм, залишилося рівним самому собі: існуючим в книзі, збереженим у книзі й переданим через книгу по милості Божій. Язичництво – безумовно невід’ємна складова, основа, на яку лягає християнство, але сама книжна культура з її опорою на Слово в його усвідомленому християнському контексті дозволяє вважати вимовлене й тим більше записане в

книгу Слово набутиим знанням-мудрістю за його християнською, але не міфологічною природою. Слово “формує внутрішній зміст того тексту й позначає той locus, у якому виникають нові глибинні значеннєві шари” [14; 53], що й визначає процес становлення Слова як концепту, що згодом буде засвоєний Київською Руссю, а потім закріпиться в культурі Русі протягом багатьох століть. Слово “живить людські душі, зміцнює серце й розум, готує до пізнання Бога. Слово подібно світла, і, як світло, воно відкриває красу й дає радість <...>. Мудрість виражається в слові, і тому саме слово софійне. <...> Всі ці мотиви припускають, по-перше, не тільки співвіднесеність, але й свого роду єдність слова й мудрості (і ця ідея переважаючого, внутрішнього, органічного зв'язку мудрості зі словом – слово, пов'язане з мудрістю, стає Словом-Логосом...), і, по-друге, розуміння Костянтином Софії-Мудрості як значеннєвої наповненості світу, усвідомлення її причетності до світла, краси, радості й художньої творчості, зокрема, словесного” [14;53]. Слово – просвіщає, несе світло, з його допомогою можна відрізнити людину від інших Божих створінь, але особливий зміст Слову надає його письмова, книжна форма.

Позначимо з усією визначеністю власне дослідницьке завдання. Воно складається не стільки з опису й фіксуванні “змістів” текстів, що свідчать про той або інший ступінь освоєння, присвоєння й відкриття Слова-Мудрості руською православною культурою, скільки в тому, щоб побачити, як текст в історії своєї культури здатний породжувати контексти, що відповідають різноманіттю його соціокультурних ролей. Нас буде цікавити не концептуальність давньоруської книжності, а її концептність, пронизаність і засвоєння нею Божественної Словесної Мудрості, відповідно до якої й будувався світ руської культури тією мірою і ступенем, у яких книжкова культура поширювала на нього свій вплив.

Зупинимось на наступному аналізі шести можливих контекстів: 1) контексту авторського наміру; 2) контексту мотивації; 3) соціального, 4) культурного, 5) структурно-

го контекстів; 6) контексту корпусу текстів. Спробуємо розглянути їх у дослідженні давньоруських текстів. Наше інтерпретаторське завдання – знайти шлях не тільки до тексту й автора в так чи інакше передбачуваних контекстах, але й зробити рух від тексту в контекст. Автор у цьому випадку не тільки відповідає за текст, а й стає провідником у контекст, почасти його виразником. Текст виконує відповідальне соціокультурне завдання породження необхідних йому контекстів. Такий підхід можливий, на наш погляд, з трьох причин.

Перша причина. Середньовічна християнська культура є культура Слова як концепту, що лежить в основі тваринного світу, тому все, що зв’язує людину зі Словом Божим, вводить її в самий широкий контекст цієї культури, роблячи його співсловним Богові. Подібно Богу, що творить світ за Словом, Священні тексти впорядковують земне життя, наближаючи його до Життя Вічного.

Друга причина. Персонаж цієї культури, що нас цікавить – книгар, людина, дієприкметникова Слову більш, ніж хто-небудь інший, тому його прямий обов’язок – робити Слово доступним для всіх, для чого й існують Священні й богослужбові книги, а також тексти розумні, повчальні, житійні, літописні. Книгар не тільки переписував Священні Тексти, але й створював у межах християнського контексту “нові” тексти, однак чи можна вважати книгаря в цьому останньому випадку автором тексту? Дослідник давньоруських літературних жанрів Д. С. Лихачов доходить висновку, що складання жанрів “визначається поза-літературними причинами” [10; 68]. Однак визначений жанр формує “образ автора”, причому так, що цей образ щоразу стійко зв’язаний не стільки з текстом, скільки з певним жанром, до якого цей текст належить. Можна сказати, що давньоруська книжність, ініційована середньовічною письмовою християнською культурою, потребувала не стільки автора тексту, скільки самого книжкового тексту (житійного, літописного, тексту проповіді тощо), авторство було другорядним стосовно самого тексту, звідси мотивація мала не авторську, а, так би мовити, соціо-

культуру, “контекстну” природу. Однак це не означає, що сам текст не мав творчої ініціативи. Сам текст зміцнював і формував усередині “великого історичного часу” нові контексти (не тільки церковно-віроповчальний, але й освітній, пізнавально-повчальний, історичний, літературний, ідеологічний, морально-виховний тощо).

Третя причина. Мова, якою писалися давньоруські тексти, залишалась протягом століть практично незмінною: “Церковні книги стійкі в часі й просторі: вони ніколи не гублять актуальності, не перетерплюють корінних мовленнєвих змін і не виявляють значної кількості регіонально-місцевих (діалектних) ознак”, – пише сучасний дослідник Верещагин Е.М. [5; 7.]. Але більш істотним є те, що церковнослов’янський текст, вимовлений або написаний книгарем, був зрозумілий масі слов’янського населення Древньої Русі. Тому настільки природньо припустити, що книжність як культурний феномен була здатна до породження соціокультурного контексту, тому що розумінню між книгарем і віруючою, так само як і язичницькою Руссю, могло перешкоджати все, що завгодно, крім мови. Професор Г.О.Винокур писав: “...старослов’янська або церковнослов’янська мова була мовою винятково книжною, тобто ніхто нею не користувався в повсякденному мовленні. Більшою мірою вона відрізнялася від місцевих живих говорів у кожній з тих слов’янських земель, де вона застосовувалася, спочатку як мова церкви, а майже одразу слідом за тим і як загальна повчально-літературна мова. Ці відмінності, однак, були не настільки великі, щоб заважати її засвоєнню в кожному місцевому середовищі. Навпаки, знайомство зі старослов’янською мовою в Моравії, а потім у Болгарії, у Сербії, у Древній Русі створювало в кожній із цих областей грамотних людей і професіоналів книжкової справи й, таким чином, клало початок самостійній місцевій писемності. Саме так, у процесі засвоєння й переписки старослов’янських текстів, виникла й давньоруська писемність” [6; 26]. Звернемо увагу на останнє речення. Тут зафіксована дуже важлива подія, той шлях, яким проникали в Древню Русь книжні тексти: засвоєння й пере-

писка вже існуючих за її межами християнських текстів. Проблема контексту, таким чином, стає ще більш складною, тому що контекст східнохристиянської книжності не був до певного часу контекстом давньоруської культури, він прищеплювався культурі разом із засвоєнням самих текстів, саме тому можна із упевненістю припускати, що в культурі Київської Русі відбувалося взаємопородження тексту й контексту, або, точніше, за допомогою тексту вбудовувався в культуру новий контекст, розчищаючи собі простір серед традиційно домінуючого язичництва. Сучасна методологія історії гаряче обговорює проблему перетинання “історії інтелекту й соціальної історії”.

Проблема відношення суспільного процесу до текстового в нашому випадку є проблемою відношення язичницької Русі до християнізації, що спирається на книжкові тексти. Але перш ніж її досліджувати, варто зрозуміти, з яких власне текстів починається давньоруська книжність. Ця проблема докладно обговорюється у всіх роботах філологів і літературознавців, що займаються раннім періодом давньоруської літератури, а також дослідників історії книги як самостійної дисципліни. Питання “походження” давньоруської книжності є питанням про те, яка перекладна література була перенесена на Русь у початкові століття християнства. З одного боку, очевидно, що Біблія – текст, що належить усьому християнському світу, а тому контекстом культури Русі стає увесь християнський світ. Про це писали Нестор, Іларіон, відзначаючи успіхи князя Володимира в справі хрещення Русі. Але Біблія має потребу в тлумаченнях, а церковні служби – у службових текстах і спеціальних письмових скеровуваннях. Давньоруська книжність, таким чином, починалася з перекладних християнських текстів, перенесених на Русь із південнослов'янських земель. Крім того, літопис зберіг свідчення під 1037 р. про те, що київський князь Ярослав “собра писце многи и прекладше от грекъ на словенское письмо” (1:166) (1:166). У нашій історичній літературі цей запис вважається свідченням початку на Русі самостійних перекладів книг із грецької мови. Те, які книги минулого

переведені й перенесені на Русь, дозволяє зрозуміти, із чого починається давньоруська книжність. Насамперед, це Священні книги: з Біблії найбільше перекладали Євангеліє, Апостол, Псалтир, які й ставали навчальними книгами для оволодіння грамотою; потім – службові книги: службова Мінея (служби за календарем), Тріоди, Службеники (тексти для священиків на богослужіннях), Требники (тексти обрядів, чинених поза церквою), Часослови (тексти псалмів і молитов для співу за годинниками за добу) і ін., а крім того, житія святих, праці батьків церкви, а також, хоча й у меншому обсязі, сучасну візантійську літературу. За даними Археографічної комісії (1965р.), з XI в. збереглося 33 рукописи [1; 182.], фахівці вважають, що книги перших століть руського християнства нараховували десятки тисяч [2; 14.]. Це були не тільки богослужбові тексти, але й тексти, присвячені християнському розумінню того, як улаштований мир, крім того, переводилися житія й патерики (“Синайський патерик”, “Єгипетський патерик” і ін.), хроніки й подорожі, книги з візантійської і церковної історії та багато чого іншого. Навіть настільки побіжне знайомство з основними напрямками перекладної літератури показує, наскільки масштабно в язичницьку культуру Древньої Русі разом з текстом впроваджувався новий контекст. Однак будь-який дослідник відрізняє “оригінальну літературу” від “перекладної” і питання про взаємини між цими текстами не можна оминати. Проблема справді складна: ці тексти не можна об’єднати, але не можна й повністю розділити.

“Візантійська література не могла вплинути на руську літературу, тому що останньої просто не було. Був фольклор, була висока культура усного ораторського мовлення, але письмових здобутків до появи в нас перекладних здобутків взагалі не було. Вплив починається пізніше, коли перенос уже відбувся...” [2; 14.]. Власне кажучи, для Русі текст на якийсь час стає заодно й християнським контекстом, тому що в переведених на слов’янську мову християнських текстах слов’янської “літератури-посередниці” знаходився весь зміст християнської культури.

“Трансплантація” візантійської християнської культури через слов’янську літературу-посередницю здійснювалася з кінця X ст., разом з тим, виявившись на Русі, “література-посередниця” засвоювалася як власна книжність, а також “впливала” на складні у XI-XII ст. “оригінальні” книжкові тексти (літописання, житія, повчання), і це був уже зовсім інший процес. Зрештою, останній контекст, про який також не можна змовчати. Мова йде про нас, пізнаючих із нашого сьогодення наше власне історичне минуле, про діалог текстів у часі, про взаємодію сьогодення й минулого контекстів.

Зрозуміти особливість давньоруської книжності – значить зрозуміти процес її народження в умовах язичницької Русі, побачити ту основну тему – розуміння життя й смерті людини, – яка зробила надзвичайно необхідним процес християнізації як порятунку людини від тимчасовості земної для вічності небесної. Книжна культура, як уже зрозуміло, є результатом запозичення з південнослов’янських земель, із християнізованого до кінця X століття Балканського півострова, візантійських текстів, переведених на старослов’янську мову. Цей культурний факт мав істотні наслідки. Сформовані відносини між розмовною й книжковою мовою впливали не тільки на сприйняття книжкових текстів, які в силу слов’янської спорідненості були зрозумілі на слух перетвореній пастві, але й поставили процес навчання в певні соціокультурні рамки, відсунувши становлення системи освіти.

Література

1. Археографический сборник за 1965 г. – М., 1966.
2. Баренбаум И. Е. История книги. – М., 1984.
3. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982.
4. Бычков В.В. Эстетическое сознание Древней Руси. – М.: Знание, 1988.
5. Верещагин Е. М. Христианская книжность Древней Руси. – М., 1996.

6. Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. – М., 1959.
7. Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период).– М.: Наука, 1965.
8. Лелеков Л.А. К реконструкции раннеславянской мифологической системы // Славянское языкознание. – 1973. – №1.
9. Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков. – Л., 1974.
10. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979.
11. Рапов О. М. Кто создал русскую азбуку? // Родина. – 1994. – № 9.
12. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян.– М.: Наука, 1976.
13. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М., 1997. – Разд. 7: Знание.
14. Топоров В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре. – Т. 1. – Первый век христианства на Руси. – М., 1995.